

הגות וחינוך

ד"ר מתתיהו דגן

עיצוב עולמו הערכי של התלמיד הדתי במאבק כנגד הפוסט מודרניזם

מבוא

תנועת הפוסט מודרניזם בחינוך, המתגבשת בחלקים המפותחים של החברות המערביות וגם בישראל, מהווה אתגר מרכזי חדש לחינוך הפורמלי הממוסד, דהיינו למוסדות ומסגרות חינוכיות מאורגנות, מה שמכונה החינוך הציבורי. ואם כך לחינוך הלא דתי, על אחת כמה וכמה לחינוך הדתי.

החינוך הפוסט מודרני המבשר לטענתו את קיצו של העידן המודרני, מערער על ההסדרים החברתיים והערכיים, מקעקע את היציבות החינוכיות, מאתגר הנחות מוצא שהיו מקובלות על האנושות במשך שנים רבות, כולל יסודות של החינוך המודרני. הוא מערער את מעמדו של החינוך בכלל ועל תפקידו לחנך לערכים בפרט. הוא קורא תגר על החינוך הממוסד וגם שאיננו ממוסד. את טענותיו כנגד המצב הקיים הוא מפנה לעבר ההנהגה הערכית, הרוחנית והחינוכית.

גם אם בעיני חלק מן ההוגים נתפס החינוך הפוסט מודרני כאופנה חולפת ונלעגת, הרי רישומו כיום על החינוך כולו מערער על המסגרות החינוכיות. מילוי תפקידם של המחנכים עומד בפני לחצים חדשים וקשיים רבים, בעיקר בכך שהוא מצמצם ומערער על הלגיטימציה הציבורית באשר להשפעתם של המחנכים והמורים על תלמידיהם בתחומים הערכיים והדתיים. יש הרבה סימוכין לכך שבית הספר כיום מתקשה למלא את תפקידו הציבורי, החברתי, הערכי והלאומי, בהעדר תמיכה מוסרית וציבורית בדרכו הנוכחית.

בעקבות הביקורת והרצון לעצב מחדש את פניה של החברה האנושית ואת ערכיה, עולה הדרישה לעיצוב מחדש של פני בית הספר, וניסוח הגדרת תפקידים שונה מזו שהייתה נהוגה בתקופה המודרנית לגבי מערכת החינוך על מוסדותיה ומחנכיה.

* הכותב שימש בתפקיד מנהל מיינהל החינוך הדתי במשרד החינוך במרוצת מספר שנים.
המערכת.

מה הם נזקיו של הפוסט מודרניזם לחינוך?

הפוסט מודרניזם שולל מעיקרו את המושג של רצף הזמן ואחדותיותו ההיסטורית. הוא מערער על הניסיון לחנך לאמת אחת, בטענה שיש הרבה אמיתות, שהן יותר תוצאה של מאבקי כוח ושררה של בעלי אינטרסים הרוצים לשלוט במערכת אידיאלים וההשקפות על פי ראות עיניהם. החינוך הערכי מתמקד בקביעת היחסים בין המנצל למנוצל לטובת המנצל, יותר מאשר הם מכוונים לחינוך ערכי לאידיאלים וערכי מוסר מוחלטים.

החינוך הפוסטמודרני גם איננו מעמיד מערכת רעיונית תיאורטית אלטרנטיבית שבמסגרתה ניתן לפעול. לדעת הוגיו ניתן ליחיד לעבור מזהות אחת לאחרת ומרחב לגטימציה אחד [כמו העולם הדתי] למרחב לגטימציה אחר לגמרי. החינוך הפוסטמודרני אמנם מערער ופוסל את היסודות הקיימים של מערכות החינוך, אך אינו ממלא תפקיד של בונה ומשקם את ההוויה האנושית הקיומית.

לחינוך הדתי יש משנה סדורה המבוססת על דרכה של תורה שאין לסטות ממנה, היכולה להוכיח את אמיתותה ובלעדיותה לחינוך היהודי. כך שבאופן תאורטי הוא יכול להתקיים למרות האנרכיה והבלבול הערכי שיוצרת תנועת הפוסטמודרניזם, אלא שהחינוך הממלכתי הדתי הוא חלק מן החברה הפתוחה והמודרנית. משום כך הוא קשוב - לעיתים מרצונו, ולעיתים שלא מרצונו, לתאוריות ואידיאולוגיות חיצוניות. לכן הוא אינו יכול שלא להתייחס לאמירות הנייל המאומצות על ידי העולם המערבי המודרני ואינו יכול להמנע מהתמודדות עם האתגרים החדשים כאשר החברה המערבית נכנעת ומסתגלת אליהם.

"הררוחות הרעות" - על פי תפיסתו של החינוך הדתי - הפוסלת בשם הפלורליזם החברתי והתרבותי כל מה שנותן משמעות לקיום האנושי, למקודש מבחינה מסורתית וערכית ולראוי מבחינת היחסים והמחוייבות של הצעירים למשפחה, לקהילה ולחברה, הן בבחינת "נצפות" מחצרו של החינוך הדתי. הזירה החברתית והלאומית - וכמובן גם הערכית והדתית חשופה לאנרכיה של "חיות טרף", האוכלות כל חלקה טובה. התנועה הפוסט מודרנית עושה זאת כביכול בשם החופש, והצורך בהגנה על החרות והשוויון של התלמידים. למעשה היא מסכנת את ההתפתחות הרוחנית, המוסרית והדתית וגם את הלאומיות היהודית בכללותה.

ראשי התנועה הפוסט מודרנית טוענים כי לא נותרו עוד "מטרות או שיטות חינוך שהן מחייבות". זאת בשוני למה שהיה בעבר "כאשר היה על המחנכים [או אלה המכוונים את מעשיהם] להכריע בין חינוך דתי לחינוך חילוני, בין חינוך

סמכותי לחינוך חפשי, בין חינוך הומניסטי לחינוך לאומני, בין חינוך מעמדי לחינוך כלל לאומי או בחינוך שהצטייר בעניניהם כא-פוליטי. בין חינוך שמרני לחינוך המכונה פרוגרסיבי... רק משום שהיו מקובלות, גם אם מקצתן היו מוסכמות" [לס, תשס"ב].

במציאות הקיומית של החינוך הממלכתי הדתי, הדוגל בשמירה על ההרמוניה בתוך המוסד החינוכי ובינו לבין הורי התלמידים, לא ניתן להתעלם מן התמורות החברתיות והכלליות של החברה המערבית והחילונית באשר לסגנון וארחות חיים, ביחס המתגבש הפוסל את הערכי והמוחלט. לצורך הנמשך לריסון היצר, לדחיית גירוים ולגילוי של כבוד, הערכה ואיפוק כלפי הסמכות ההורית או המחנכת. לכל הגורמים האלה יש משמעות באשר לתפקידה של המערכת החינוכית.

תפיסת החינוך הממלכתי הדתי, הדוגלת בהשתלבות עם כלל הציבור והמדינה, בנטילת חלק בהנהגה בכל התחומים ובשילוב בין חיי תורה למציאות המודרנית, מחייבת עימות עם היסודות האידיאולוגיים החדשים והמשתמע מהם למעשה לקיום האנושי. משום כך יהא על החינוך הדתי להערך מחדש לקראת הבאות, לבחון את הסביבה החינוכית המתעצבת מחדש, לחולל שינוי באמצעי החינוך ולהכין את המורים והמחנכים להתמודד עם האתגרים החדשים. על מנת לא לאבד את הייחוד של החינוך הדתי ולהעמיד בסכנה את האפשרות להשגת המטרות המרכזיות שלו.

תובנות חדשות ביחס לתפקידו של בית הספר כיום

מה הן הסוגיות המחייבות דיון בין המנהלים, הר"מים, המחנכים והמורים? להלן כמה מהן:

א. השינויים שחלו בקרב התלמידים, בהתבגרות מוקדמת, בחוסר ההכוונה של ההורים ובערעור על סמכותו של בית הספר לכוון את תלמידיו לקראת המטרות המוגדרות בכלל, ולחינוך לערכים בפרט. שינויים אלה מחייבים להתייחס ולהבין את התחושות של "אין אונים" של התלמידים כלפי הדרישות הממסדיות והמרד כנגדן המתפתחים אצלם, דווקא בגלל החופש - הבלתי מוגבל כמעט שניתן להם. חופש זה מחריף את הקשיים וההתלבטויות הגדלים והולכים בגיל ההתבגרות המלווים ביסורים קשים - בעיקר נפשיים - של התלמידים.

ב. ערעור על הסמכות באשר היא כחלק מתפיסת החופש והביטוי האינדיווידואלי. התייחסות למעמדם של רבנים כברי סמכא וכמנהיגים רוחניים, נתפס כיום בעיני התלמידים כתביעה של ההלכה [ואולי גם של הרבנים עצמם]

יותר מאשר כקבלה עצמית מרצון ומתוך הכרה של תלמידיהם וצאן מרעיתם. יש לכך כמה סיבות. מחד, יש יותר מקורות נגישים לביורר הלכתי ויותר תלמידי חכמים ולומדי תורה המסוגלים למצוא את דרכם במקורות ההלכתיים, ללא הזדקקות לפוסקים. ומאידך, בירורי ההלכה הרבים שנעשו בשנים האחרונות ואשר פורסמו בספרים רבים מצמצמים את הצורך להיות תלוי ברבנים פוסקים. [יש בגישה זו אמנם סכנה של גילוי פנים בתורה שלא כהלכה], בקיאות וידע רב של המורים אינם גוררים יחס של הערכה לאישיות ולסמכות הערכית של המורים מצד התלמידים. שכיח יותר המרד של תלמידים במוסכמות ובנכונות לקבל מרות של גדולים.

בדרך זו עורער גם מעמדם של ההורים כסמכות חינוכית בעיני ילדיהם. משום שגם בחברה הדתית מעטים ההורים הנאבקים כנגד התביעה לאוטונומיה של ילדיהם. אך בעיקר המורים והמחנכים מעצם הגדרת תפקידם סובלים ומתייסרים מן השינויים. הדבר נובע מכך שאין מי שיסייע בידם להבין את המבנה החברתי החדש ואת טיבם של הזרמים והתאוריות החינוכיות הנותנים לגיטימציה לתלמידים להיות "עזי פנים" כלפי מחנכיהם ומנהליהם, גם כלפי ראשי הישיבות התיכוניות. המחקר מעיד על כך שזו אחת הסיבות המרכזיות לשחיקה המוגברת של המורים בעבודתם [פרידמן, 1992]. ראה בהרחבה פרידמן (1995, 1998). אם כי צריך לומר לשמחתנו, שתופעות אלה מצומצמות יותר במוסדות החינוך הדתי, בהשוואה למוסדות אחרים.

עמדת הפוסט מודרניזם שמטה מן המוסד החינוכי את תפקיד החינוך והותירה את בית הספר כמקור מידע בלבד. אף לגבי זה הוא אינו משמש יותר כמקור יחיד, מאחר וישנם גורמים נוספים וחזקים כמו: התכניות השונות בערוצים הרבים של אמצעי התקשורת, התכניות באינטרנט שהפכו לנגישות בכל בית. כל אלה מספקים מידע רחב בכל התחומים המעניינים את התלמידים, ומשמשים במקרים רבים כתכנית לימודים נוספת, אם כי לא פורמלית.

ג. ההתנגדות לחינוך לערכים בבתי הספר ובמוסדות החינוך. כבר לפני עשרים שנה יצא הסופר סי' [סמילנסקי] יזהר כנגד החינוך לערכים בבית הספר. הוא אינו בודד בתביעה זו. רבים מן ההוגים במדינות המערב אמצו גישה זו לגבי תפקידה של המערכת החינוכית כיום. הנימוקים המרכזיים המובעים בספרות המערבית התומכת בגישה זו הם כדלקמן:

1. עיצוב התלמיד והאדם על ידי חינוך ערכי, הוא בגדר כפיה לא לגיטימית מבחינת זכויות האדם. משום כך אין לפעול בבית הספר בתחום של חינוך לערכים כל שהם, ודאי לא לערכים המחייבים את כלל התלמידים.

2. עולה חשד במחנכים שאינם מתכוונים לחינוך ערכי לשמו. לדעת המבקרים תפקידם ומטרותיהם של המחנכים בעיצוב המסרים הערכיים החינוכיים כביכול, נובע יותר מן הרצון להפעלת סמכות הרגש בידי המחנכים [של פיתוי ולחצים] ופחות מן הסמכות של התבונה.

3. הם מצביעים על הסכנה בכך שקבלת הסמכות משחררת הן מרצון והן מתוך כפייה, את התלמיד והמציית מן האחריות האישית למעשיו. כך שהוא עלול לתלות גם את מעשיו הלא טובים בהסתמכו על הסמכות הפורמלית.

4. מובע החשש שהחינוך יהפוך למכשיר השם כבלים ואזיקים על התלמיד בשם החברה כביכול, יצמצם את החופש האישי ואת התפתחותו של התלמיד, ובכך יחמיץ התלמיד את האפשרות למימוש עצמי של כשרונותיו, מאווייו ונטיותיו.

5. עולה גם טענה כוללת כנגד הלגיטימציה הניתנת לקביעות הערכיות של ציבור המבוגרים [ובכללם גם המחנכים], ומצדדים בזכותו של הילד והתלמיד לכוון עצמו במהלך התחנכותו. משום כך הם תובעים מן המחנכים לחדול מן הניסיון לעצב ולכוון את דרכו, על פי תפיסתם הערכית [ראה בהרחבה, בר לב, 1999].

אפשר לומר כי הציבור הדתי הרחב אינו מסכים כלל לטיעונים אלה, על רקע האמונה וההשקפה הדתית המעצבת את עולמו האמוני-הערכי ואת התנהגותו בחיי היום יום. המחנכים הדתיים מאמינים כי האמונה בבורא עולם היא המבחן העליון של האמת היהודית והדתית. יחד עם זאת ניתן לגלות שחלקים מציבור זה מקבלים מקצת מן הטיעונים לגבי הצורך למתן החופש, החרות והזכות לתלמיד לקבל את החלטותיו ללא לחץ או השפעה מכוונת.

השדה הראשון בו ניתן חופש זה הוא בתחום היחסים בבית ההורים המאמצים את התביעות הני"ל בתהליך של חינוך ילדיהם הביולוגיים. ייתכן וקבלה זו של חלק מבתי ההורים את ה"רוחות החדשות", יש בה משום כניעה לאופנות הנפוצות, וסיכון חינוכם הערכי והדתי של ילדיהם. אך יתכן גם שהיא תוצאה של ההכרה בשינויים שחלו ביחסי הורים-ילדים וביחסי תלמידים-מורים גם בחינוך הדתי.

ד. קביעת זכויות התלמיד במרכז הווייתו של המוסד החינוכי. לכאורה אין פסול בכך, משום שבעיקרון זה אין סתירה לציוויים הדתיים ולחשיבות של חינוך לפי רוחו של כל תלמיד [להיפך, ראה מדרש תנחומא פי פינחס המצוטט בהמשך]. אך למעשה, החברה - בעיקר החילונית ואמצעי התקשורת - מעודדים בדרך סמויה או גלויה את התלמיד למרוד באורח החיים הדתי, בסדרים ובסמכות שניתנו ביד בית הספר על ידי ההורים, החברה והמדינה למחנכים. בכך הם מקשים על עבודתו של המורה בכלל, ועל המורה הדתי בפרט.

ה. ריבוי מעשה האלימות - מילולית או פיזית במוסדות החינוך משמש עדות לערעור הסדר החברתי והבית ספרי ובמצוות שבין אדם לחברו, ללא "מוראה של מלכות" ובכך נוצר מכשול נוסף בפני החינוך הערכי. תופעות אלה הופכים את המוסד החינוכי למקום המאיים על סדרי החברה ועל בריאותם הנפשית והפיזית של התלמידים והמורים. לאחרונה פורסם מחקר כי בחינוך הדתי יש פחות אלימות בין תלמידים, אך יש יותר מורים המשתמשים באלימות כלפי התלמידים.

ו. החשש להיראות כשמרן, מעצב את הרצון להיות מעודכן ואופנתי על ידי השתלבות בהתפתחויות החדשות. בלחץ הסביבה המכנה את עצמה "נאורה ומודרנית". מתפתחת רתיעה מצד ציבור המבוגרים והמורים לחנך לקראת איפוק, ריסון ודחיית גירויים. מתוך חשש שיתפסו כבעלי גישה שמרנית לא מתקדמת, בניגוד להשקפות של בעלי התפיסות המודרניות, בעיקר התנועות הפוסט מודרניות.

ז. הוסרה הלגיטימציה להשתמש במוסד החינוכי [ובמידה מסויימת גם במשפחה] בפעולות של סנקציות ומניעת הנאה כחלק מן התהליך החינוכי. יש עידוד רב לנקיטה במדיניות של תגמולים. דהיינו ציונים לשבח לתלמידים להתנהגות נורמטיבית העומדת במבחן הסבירות וההיגיון. גם כאשר התלמיד ממלא את חובותיו היסודיות ביותר, קיימים לחצים לתגמלו ולהעניק לו פרסים על עמידתו בנורמות המקובלות. אמנם אין פסול בכך שהרי חכמים הורונו לנהוג בדרך זו, אלא שקשה לכלל ציבור המחנכים - בכלל מחנכים דתיים - לקבל גישה זו בטענה שאין מותרים בידיהם אמצעים של ממש כדי שיוכלו להצליח בתפקידם.

ח. אמצעי התקשורת - במיוחד הטלוויזיה - מעודדים, התמכרות לגירויים ולצרכים מידיים, ניוון מחשבת, [הנובע מן הפסיביות שבצפייה במכשיר], עידוד "הפתיל הקצר" שאם אינך מקבל גירוי מידי אתה עשוי לעבור לתחנה אחרת, משיכה לרמה נמוכה של תרבות לכיוון ההמוני, הגס והפוגע בסדר החברתי, אמוץ דימויים מזוייפים של עושר, אושר ויופי בתוך מרחב השאיפה של התלמיד. בסך הכל עידוד צמיחה של חיי אנוש שאין בהם משמעות. תרבות הרייטינג מבוססת על ירידה ברמה לקראת ההמון הצרכני. היא נאלצת להנמיך את הסטנדרטים הערכיים כדי להגיע למכנה המשותף הנמוך ביותר. נראה, כי לא ניתן למנוע לגמרי את הצריכה והצפייה של תלמידים דתיים בערוצי הטלוויזיה. צריך להביא החשבון את השפעותיה ולהתמודד עם המכשולים שהיא מעמידה בפני המחנכים באשר לעיצוב הערכי של תלמידיהם.

דרכי ההתמודדות

השאלה היא כיצד להתמודד עם התמורות שחלו בחברה ומה ניתן לעשות? אלו שינויים במוסדות החינוך שיש לקבל ולהערך לקראתם? להלן מספר רעיונות.

א. כבוד לתלמיד. יש להבחין בין יסודות בסיסיים והתפתחויות שהחינוך הדתי צריך לקבלן כחלק מן הצורך להתחשב ב"צוק העתים" ובתמורות החיוביות שהעולם הטכנולוגי והמדעי התורמים לרווחת האדם בעקבות ההתפתחויות הטכנולוגיות המבוססות על ההתפתחות המדעית, ובין הרוחות החדשות שהמורה צריך להאבק כנגדן ולעמוד כחומה בצורה כנגד השינויים, בלי לחשוש מאלה המלעיזים שרוממות הקידמה בפיהם אך למעשה הם מובילים את תהליך הניוון האנושי. השאלה היא כיצד לעשות זאת מתוך יחס של כבוד וסובלנות כלפי התלמידים, משום שרק בדרך זו קיים סיכוי להפנמה ולקבלה של ערכים דתיים וכלליים.

ה"כלי יקר" [שלמה אפרים בן אהרן], מבחין בין אמירה בתחום ההלכה, כי אז יש לאמרה בעוצמה ובהחלטיות, אבל לגבי מה שהוא קורא הנהגה מדינית, הוא מציע דרך סובלנית יותר: "אשר יצא לפניו ואשר יבוא לפניו, לומר שבנחת ינהלם ולא ילך עמהם בקפידה. וזה הדבר אשר לא סמך עליו, כי אם ידו אחת לומר לו שבהנהגה זו לפי שעם קשה עורף הם ודרכם לבעוט במנהיגיהם. על כן תהיה שמאל דוחה וימין מקרבת, והוא יצא ויבוא לפניו והם אחריו ילכו מעצמם ולא כמי שאוחזו בידו ומוליכו בחזקת היד" [במדבר כ"ז, יח].

כלומר השאיפה היא שהחינוך הדתי יגרום לכך שערכיו יהיו בגדר בחירה מרצון של התלמיד, ולא כפעולת כפיה שרירותית. הבחנה זו בין גישה ברורה לגבי הפסיקה ההלכתית ובין הדרכים לחינוך ערכי לקיום תורה ומצוות אינה פשוטה ואינה קלה. היא אתגר מעשי העומד כיום בפני רוב המורים והמחנכים בחינוך הדתי.

ב. חיזוק מעמדו של המחנך הדתי על ידי העלאת רמתו. החזרת הסמכות הכריזמתית והחברתית למורים [לא ניתן כיום להסתמך על הסמכות הפורמלית]. פירושו של דבר, עריכת שינוי בעבודת המורים, לא כמעבירי ידע אלא כמבססים ומסבירים את היסודות הערכיים והדתיים של הקיום האנושי היהודי בתקופה זו. בעיקר יש לעמוד על כך שתפיסת המנהיגות העצמית של המחנכים תהיה של מומחים ומייצגי ערכים גבוהים הן בין אדם למקום והן בין אדם לחברו ולא כסמכות יודעת כל, שאין להרהר אחריה. מכאן חשיבותה של מתן הדוגמא האישית בחייהם ובהווייתם של המחנכים. בעיקר בטווח של מפגשים עם תלמידים בתוך המוסד החינוכי ומחוצה לו.

ג. הובלת המאבק הרוחני בדרכים ראצינוליות. עמידה בקו החזית כנגד התופעות השליליות שרוב הציבור אינו מסכים להם, אך הוא נמנה על הרוב הדומם, שותק ועומד חסר אונים, אינו ממהר לצאת בגלוי ולהאבק בהם. זאת יש לבסס על מחשבה עמוקה לגבי האמצעים והדרכים כדי להסביר את דרכה של ההלכה. אין להתבסס על האמונה התמימה של התלמידים בדורנו. משום שבכל תחום נתבע התלמיד לחשוב בצורה הגיונית, להעריך תופעות ומושגים, לבקר ולנפץ מוסכמות.

ישנם מחנכים רבים [בחינוך דתי אחר] הסבורים שכדי להקנות את האמונה התמימה לתלמידיהם ולצאן מרעיתם, יש להשתמש באמצעי הפחדה, ובאיומים באשר למה שעתידי לקרות לעוברי עבירה, או לאלה שאינם מקפידים על דבר מסויים, או שאינם דוחים את השימוש בשכלולים הטכנולוגיים ואת היתרונות שמומנת ההתפתחות המדעית והטכנולוגית המערבית לחיי החברה המודרנית. בדורנו אי אפשר להעמיד פנים וליצור אווירה של הפחדה כחלק מן הלחץ על הציבור לקיים מצוות. דבר זה אינו צולח.

"כל מי שחונן בשכל לא יוכל להסתפק בלא היגיון שכלי. ואצלו לא תקום תמימות האמונה כי אם שתתחבר עם אור הדעת, ואם ימאס זה את הדעת תהיה אמונתו מלאה תוך ומרמה" [הרב קוק, מוסר אביך, כ"ג, תשל"א]. מעבר לכך, שיטת האיומים עלולה לעורר הרהורי כפירה אצל התלמידים, הרואים בסביבתם חברה חילונית האוכלת כל "חלקה טובה" ועוברת על כל אותם ציוויים שבשם מטיילים פחד על ציבור שומעי לקחיהם. וכל זה בלי להיפגע באופן אישי ובלי שיחולו עליהם אותם סנקציות המופנות כלפי הציבור המסורתי. החינוך הדתי בימינו נדרש לקיים שקלא וטריה אינטלקטואליים עם תלמידיו, ולא לשיח של הפחדה ואיומים.

ד. חינוך עצמי חדש של המורים. כדי לצמצם את התסכול ולעתים את תחושות העלבון והפגיעה האישית בסמכותם של המורים, יש צורך לערוך השתלמויות מוסדיות ובין מוסדיות, לקיים דיונים ולהציג את ההתפתחויות בחברה לידיעתם של כלל המורים בחינוך הדתי. הקפיצות והשינויים שמתחוללים מדור לדור הן משמעותיות ביותר. חווית ילדות של המורה, אינה בהכרח רלבנטית לחוויות הילדות של התלמידים. התהליך איננו קל. כיצד יוכלו המורים להשלים עם השינוי במעמדם בעיני תלמידיהם ומוריהם בלי שזה ישפיע על כושר ההוראה והחינוך שלהם. ועדיין לשמש דוגמא אישית. זהו שלב קשה הפוגע בתחילתו בדימוי העצמי האישי והמקצועי של המחנכים. אך כאשר יתקבלו השינויים כ"גזרות" הנובעות מן המצב, והתפתחויות טבעיות אולי ככורח המציאות של המין האנושי, יקל עליהם להתמודד טוב יותר עם האתגרים שהתלמידים מציבים בפניהם.

ה. פיתוח קשרים טובים יותר עם תלמידים. מן הראוי ללמוד ולהתאמן הרבה כדי להיות קשוב לתלמידיו, לשמש כחבר ומאזין, תוך התייחסות מרוכזת וכנה למצוקותיהם של התלמידים. השלב הראשון ההכרחי והחיוני הוא מתן לגיטימציה להצגת בעיותיהם האישיות בפני המורים. על פי הניסיון אין לחשוש מהשפעה שלילית של תהליך זה, כי כיום הכל גלוי וידוע [שקוף]. לעתים לחבריהם של התלמידים יותר מאשר למוריהם. גם אין לחשוש מכך שבדרך זו ניתנת לגיטימציה להתנהגות לא נאותה או לעבריינות כל שהיא. "איש אשר רוח בו, שיהא הולך עם הקפדנים כפי דעתן ועם המתונים כפי דעתן" [ילקוט שמעוני].

ו. חיבור מנחה ומכוון בין ערכי היהדות לאורח חיים החדש. זאת כמובן לאותם חלקים שניתן לקבל אותן. להציג את האלטרנטיבה להנאה רוחנית ואינטלקטואלית בלימודי היהדות ובהתעמקות במקורותינו. צריך להבהיר שהיהדות אינה רוצה לקפח את אושרו ורווחתו של היחיד, להיפך היא עוטפת אותו בדרכי חיים המסייעים לו להתמודד במצבים המיוחדים שהוא נקלע אליהם עם הקשיים האישיים, ומקדמת אותו להרגשה אישית טובה ולא מזוייפת. כך ששלוות נפשו תהיה גבוהה יותר. בכך הוא טועם ומתקרב להרגשת האושר.

ניתן לפתח הנאה עילאית של התלמידים מן הלימוד והעיון בדפי הגמרא ומן הדבקות באורח חיים דתי. [האדם בימינו הוא אמנם יותר ראציונלי אך הוא כמה לריגושים ולתחושת התעלות. בנוסח של התנועות החסידיות או - להבדיל - בסגנון אלה שמחפשים זאת בתרבות המזרח]. בלשונו של בעל "מאור ושמשי" [הרב קלונימוס עפשטיין] בפירושי התורה:

"כי כשהאדם בחיים חיותו, הוא מוכרח לאכול ולשתות ולדירה ולמלבושים ולשאר הצטרקות. אך דרך האמת הוא שצריך לשים כל מגמת נפשו בכל מעשיו וענייניו שיהיה בלתי להי לבדו כדי לחזות בנועם ה', ונפשו יצמא לטעום עריבות ידידות נעימות אלקותו יתברך שמו, וכל ימי חיים חיותו ישתוקק מתי אבוא ואראה באור פני מלך חיים. ואיש אשר כזה מגמת נפשו בעת התפילה כשפושט מחשבתו מזה העולם, נפשו טועם מעט עריבות נעימות מאור עליון.

בעת ההוא נפשו חזקה מאד בכל עוז להתדבק באורות העליונים, ובשעה שבא לו חשק נמרץ ההוא, הוא מאס בחייו, ואם היה באפשרותו להפשיט נפשו מהגוף להתדבק באור עליון. ובעת הזאת גם גופו נזכך מחמת גודל השתוקקות שבו ער בו כלפיד אש להתדמות לעליונים. גם הגוף מתנשא למעלה וזאת מועיל לו, הגם שאחר התפילה התשוקה אינה כל כך עצומה כמקודם. מכל מקום הגוף אינו נוטה עוד לשום גשמיות, רק שהוא עובד עבודת הקודש בכל מעשיו וענייניו, הן באכילה ושתיה, הן בשאר עניינים.

בכל הוא משמש לעבודתו יתברך שמו ובוזה הוא מעלה ניצוצי נשמתו המפוזרים" [במדבר כ"ה, יד].

תיאור זה יכול לשמש כתחליף חיובי לאותן "חוויות מיסטיות" המושכות בני נוער רבים לארצות נכר.

ז. חיזוק בטחונו העצמי של המורה. המחקרים על תהליך השחיקה של המורים במערכת החינוך מראים, כי בדרכים מתאימות ניתן לצמצם שחיקה זו. והם: שיפור יכלתו המנהיגותית של המורה, דהיינו העלאת יכולת השליטה שלו בתלמידי כיתתו, שיפור מיומנויות התקשרות שלו, הקניית יכולות של גילוי סמכותיות למורים. כל אלה עשויים לסייע בהפחתה ובמניעה של השחיקה של המורים [פרידמן, 1999].

ח. עידוד ההוראה הדיאלוגית והאינדיבידואלית. קבלת השונות המסתעפת והולכת בין התלמידים על ידי המורים והתאמת דרכי ההוראה והטיפול לדפוסי האישיות השונה. "איש אשר רוח בו, כאשר שאלת, שיכול להלך כנגד רוחו של כל אחד ואחד" [רש"י, במדבר כ"ה].
"אם ראה אוכלוסין הרבה של בני אדם, אומר ברוך חכם הרוים. כשם שאין פרצופיהן שווין זה לזה, כך אין דעתם שוין זה לזה, אלא כל אחד ואחד יש לו דעת בפני עצמו... משה מבקש מן הקב"ה בשעת מיתתו ואומר לפניו רבש"ע, גלוי וידוע לפניך דעתם של כל אחד ואחד ואין בשל בניך דומים זה לזה, כשאני מסתלק מהן בבקשה ממך אם ביקשת למנות עליהם מנהיג, מנה עליהם אדם שיהא סובל לכל אחד ואחד לפי דעתו. מנין? ממה שקראו בענין שנאמר יפקוד ה' אלוקי הרוחות לכל בשר" [מדבר תנחומא. פרשת פנחס, סעיף יוד].

זה אחד התפקידים המרכזיים המחייב שינוי ממשי בדרכי ההוראה של מקצועות הקודש. בעיקר בסוגיות ההוראה בכיתה הטרוגנית לא רק מבחינת הרמה הלימודית אלא גם מבחינת ריבוי הדעות והידיעות בכל כיתה וקבוצת לימוד. ישנם תלמידים הבאים מבתים המספקים חופש פעולה גדול לילדיהם, ואילו בתים אחרים מפעילים עדיין את הסמכויות ההוריות למיניהם. מכאן שאין להסתפק ו"להסתגר, בהוראת הטכסטים", משום שלעתים הטכסט משמש כמחיצה בין המורה לבין תלמידיו, יותר מאשר כאמצעי מתווך ומחנך המשותף למורים ולתלמידים. ככלל יש להיפתח לעולמם של התלמידים לאור תפקידו החדש של המורה לספק שירותי למידה והתפתחות אישית יותר מאשר להעביר מידע.

ט. צמצום בפעולות של סנקציות ונקיטה במדיניות של תגמולים כלפי התלמידים. שאלת הסנקציות והתגמולים. השאלה היא כיצד להמנע מדרך חינוך הכרוכה באיומים ובסנקציות כלפי תלמידים המפירים את הסדר הטוב.

ממצאי המחקר מראים שכיום שיטת הסנקציות ומתן הענשים אינה פועלת. חלק מן החוקרים אף טוענים שדרך זו מחזקת התנהגויות שליליות. ומפתחת תחושות של מרירות וטרוניות כלפי המערכת המימסדית. גם כאשר נראה שיש הפסקה זמנית של ההתנהגות השלילית כתוצאה מן החשש מסנקציות.

אין מנוס לכן אלא לנקוט בדרך של תמיכה, מאור פנים, עידוד בכל דרך שהיא, מתן חיזוקים להתנהגות חיובית והסברה רחבה על המטרות של הלמידה והתהליך החינוכי. אין מקום לתוכחה או ללעג המבליטים את הצדדים השליליים בפעולותיו ובהתנהגותו של התלמיד. לעניין זה נראה שיש שוני בין גישתו של רש"י ובין גישתו של הרמב"ן. רש"י סבור שיש להעלות את החסרונות של העם בנוכחותם של כלל ישראל. "וצוית אותו, על ישראל. דע שטרחנן הם, סרבנים הם, על מנת שתקבל עליך" [רש"י, במדבר כ"ז, יט].

לעומת זאת הרמב"ן מסתייג, משום שלדעתו דברים אלה לא ראויים להיאמר בנוכחות כל העם, אלא יש לומר דברים של עידוד כדי לפייסם ולשכנעם לקבל את מרותו: "כי בפניהם יגרום בה התפקרות, כי בעבור היותו לראש יפקידם בידו ויזהירו להשתדל מאד בעניינים ולהיות נלחם מלחמות ה' ויהיה הוא המוציא והמביא אותם ולהזהר בדבר המשפט. וזה ראוי להיות לעיניהם. כדי שיבטחו בו וישמעו אליו, כי ידעו כי ילך בעינים בדרכי האמת. כי כן צוה אותו רבו וכן עשה משה" [במדבר כ"ז, כט].

לסיכום: המורים צריכים לעמול הרבה כדי לרכוש את אמונם ואת הערכתם של תלמידיהם. יש צורך בעידוד והבלטת הצדדים והתכונות החיוביות של התלמידים. זה ידרבן אותם ואת חבריהם לתקן את דרכם ולתת יחס נאות למחנכים. הכרה מוקדמת של נתוני החינוך החדש יקלו על החינוך הדתי להשתלב במתכונת החדשה של מוסדות חינוך בלי לאבד את ייחודיותו.

ראשי פרקים אלה הם תחילתו של דיון במשמעות של חינוך דתי והוראת מקצועות היהדות בתקופתנו. עם חילופי העתים וצמיחתו של דור תלמידים הדורש התמודדות חדשה בתהליך החינוכי הערכי. מחד, אסור לציבור הדתי לאמץ את התפיסות באשר לצמצום תפקידו של בית הספר בתקופתנו. כביכול הוא נועד רק להעברת הידע שיש למחנכים ולמורים. ומאידך, קבלת הדין באשר לצרכי החינוך החדשים וקבלה מודעת של הצרכים השונים של מגוון התלמידים בכל כיתה ומוסד חינוכי. עיצוב הדור הדתי הוא מנדט שניתן על ידי ההורים מכוח בחירתם בחינוך הדתי וגם מן הבסיס האידיאולוגי של החינוך הממלכתי הדתי. על כך אין לוותר.

מקורות

- בלר, מ' [עורכת]. 1999. ערכים וחינוך לערכים-סוגיות בהשתלמויות מורים. חוברת ח': משרד החינוך והאוניברסיטה העברית. ירושלים.
- דגן, מ' 1993. שילוב יסודות חינוכיים של תנועת הנוער בחינוך הדתי. בתוך: עדי עד. מאמרי עיון והגות חינוכיות. משרד החינוך, מינהל החינוך הדתי.
- דגן, מ' 1994. בית הכנסת כמוסד מחזק ומקרר רחוקים. בתוך: עלי עיין. ספר ישורון, ירושלים.
- כהן, ג"ח 1993. כיבוד אב ואם - בין קבלת סמכות מכוונת לפיתוח האישיות העצמאית. בתוך: עדי עד. מאמרי עיון והגות חינוכיות. משרד החינוך, מינהל החינוך הדתי.
- לם, צ' 2000. במערבולת האידיאולוגיות. הוצאת מאגנס. האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- סמילנסקי, י' 1988. פרידה מן החינוך. זמורה ביתן, תל אביב.
- פרידמן, י' 1992. התנהגות תלמידים השוחקת את המורה. דו"ח מחקר. מכון סאלד, ירושלים.
- פרידמן, י' 1998. מורים ותלמידים. יחסים של כבוד הדדי. מכון סאלד, ירושלים.
- הרב א"י קוק. תש"א. מוסר אביך ומידות הראי"ה, סעיף כ"ג. הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים.
- שרמר, ע' תש"ב. המחנך הדתי לנוכח חוויות החופש הפוסט מודרנית. בתוך: הגות בחינוך היהודי. המרכז לחקר מחשבת החינוך בהגות היהודית, ליד מכללת ליפשיץ. גיליון ג-ד תשס"ב.